

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ ELMİ-TƏDQIQAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ƏLİMUSA GÜLMUSA OĞLU İBRAHİMOV

**İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATI (ECO)
MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ**

İxtisas: 5904.01 - Siyasi İnstitutlar və sistemlər

**Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsinin “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Həsən Cahangir oğlu ƏLİBƏYLİ
tarix elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Etibar Əli oğlu NƏCƏFOV
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Kərəm Cahangir oğlu MƏMMƏDOV
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

**Azərbaycan Dillər Universiteti -
Beynəlxalq münasibətlər kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 17 mart 2014-cü il tarixli 68 sayılı əmri ilə AMEA İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəzdində yaradılmış 5901.01 – “Beynəlxalq münasibətlər” ixtisası üzrə Müvəqqəti Dissertasiya Şurasının «_27_» _06_ 2014-cü il tarixli iclasında, saat «_____»-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, H.Cavid pros., 31 A.

Dissertasiya ilə AMEA İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Müvəqqəti Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, siyasi elmlər üzrə
fəlsəfə doktoru:**

R.Ə.Hüseynov

I. İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Müasir dövrdə beynəlxalq həyatın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və formalaşmasında dövlətlərlə yanaşı, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların da fəal iştirak etməsidir. Beynəlxalq təşkilatlar nəinki dünya siyasətinə müdaxilə edir, eyni zamanda, ümumbəşəri problemlərin həllində və ictimai rəyin formalaşdırılmasında iştirak edir, ümumdünya səviyyəsində gedən integrasiya prosesinin sürətlənməsi, qloballaşma ilə bağlı təzahür edən problem və çətinliklərin nizama salınmasına təsir göstərir. Hazırda bəzən bir region və ya qitə hüduqlarında beynəlxalq təşkilatların yaranması xalqlar arasında əlaqələrin inkişafının məhdud məkan çərçivəsində tənzimləyir.

Qeyd edək ki, istənilən beynəlxalq təşkilat yarandığı dövrün və zamanın məhsuludur. İctimai-siyasi və iqtisadi zərurət bu və ya digər beynəlxalq təşkilatın yaranmasına səbəb olur, onun fəaliyyətinin səmərəliliyinə dövrün tələbatı təsir edir və istiqamətləndirir. Beynəlxalq təşkilatlara üzv olan dövlətlər hər şeydən əvvəl öz maraqlarını və ölkənin milli mənafeyini güdməklə bu qurumun əməli fəaliyyətində iştirak edirlər. Bununla belə, bütün beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq aləmdə müəyyən mənada əməkdaşlığa və qarşılıqlı anlaşmaya xidmət edir, dövlətlər arasında siyasi-iqtisadi, mədəni əlaqələrin bərqərar olmasına və inkişafına yardım edir, bu təşkilatlar çərçivəsində imzalanmış müxtəlif beynəlxalq sənədlər vasitəsilə münasibətlərin genişlənməsi üçün hüquqi zəmin yaradır.

Yeni beynəlxalq münasibətlər sistemində beynəlxalq təşkilatların yerini müəyyən etmək, onların beynəlxalq münasibətlərdə iştirak səviyyəsinin elmi əsaslara söykənən qanunauyğunluqlarının araşdırılması, bu təşkilatların xalqlar arasında anlaşmaya nə dərəcədə kömək edəcəyinin mötəbər mənbələr və faktlara söykənməklə tədqiq edilməsi aktuallıq kəsb edir. Bu mənada dünya siyasətində və beynəlxalq aləmdə təzahür edən problemlərin nizama salınması və ya həlli yollarının nəzəri-konseptual baxımdan tədqiqinin və sistemli şəkildə araşdırılmasının mühüm elmi və praktik əhəmiyyəti var.

Müasir dövrdə yaradılan beynəlxalq təşkilatlar özünün nizamnaməsi çərçivəsində hərəkət edir, əməli fəaliyyətini isə dünyanın universal qurumu olan BMT ilə əlaqələndirir. Belə təşkilatlardan biri də hələ “soyuq müharibə” dövründə - 1964-cü ildən İran, Türkiyə və Pakistan dövlətlərinin təşəbbüsü ilə fəaliyyətə başlamış, 1979-cu ildə İranda İslam inqilabından sonra onun varisi olan, 1985-ci ildə İran, Pakistan və Türkiyə tərəfindən hökumətlərarası

regional təşkilata çevrilən, hazırki formatında Əfqanıstan İslam Respublikasının və Sovet İttifaqının iflasından sonra postsovet məkanında müstəqilliyini bərpa etmiş 6 yeni müsəlman respublikalarının hesabına və yeni ərazilərə görə genişlənərək 28 noyabr 1992-ci ildə noyabrında yaradılan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatıdır((İƏT) (ingiliscə, ECO).¹

Tədqiqatın obyektı İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının müasir beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu mövqedir.

Tədqiqatın predmeti müasir beynəlxalq münasibətlərin formalaşması prosesində İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının təkamülü və inkişafıdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri problemin aktuallığına əsasən müəyyənlanmışdır. Tədqiqatın başlıca məqsədi mövcud ilkin mənbələrə və ədəbiyyat bazasına söykənərək İƏT-in yaranması və fəaliyyətini vahid bir problem çərçivəsində tədqiq etmək, bu təşkilatın üzvü olan dövlətlər arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin formalaşmasını ümumiləşdirmək, bu qurumun fəaliyyətində müsbət və nöqsanlı cəhətləri aşkar edib sistemləşdirməkdən ibarətdir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının yaranmasına səbəb olan beynəlxalq və regiondaxili amillərin tədqiq edilməsi;
- İƏT-in Nizamnaməsi haqqında İzmir müqaviləsinin maddələrinin açılması və təşkilatın idarə strukturunun göstərilməsi;
- təşkilatın “soyuq müharibə” dövründə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin şərh edilməsi;
- üzv dövlətlər arasında iqtisadi-texniki və mədəni əlaqələrin inkişafının araşdırılması;
- “soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə təşkilatın bərpa olunmasının səbəblərinin işıqlandırılması;
- yeni üzvlərin qəbulu ilə İƏT-in məkan baxımından genişlənməsinin şərh edilməsi;
- integrasiya prosesində təşkilatın üzv dövlətləri arasında fəaliyyətinin işıqlandırılması;
- təşkilatın fəaliyyətinə mane olan amillərin şərh edilməsi ilə, bu amillərin aradan qaldırılması yollarının göstərilməsi;
- Azərbaycan Respublikası ilə İƏT arasında münasibətlərinin və inkişaf

¹ Hikmət Babaoğlu. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Dərslik. B., Çinar-Çap, 2010, c.274

perspektivlərinin tədqiq edilməsi;

- İOT-in mövcud imkanlarından maksimum istifadə etməklə, həm xarici siyasət problemlərinin həll olunmasında, həm də bu təşkilatın iqtisadi imkanlarından istifadə oluna biləcəyinin mümkünlüyünün işıqlandırılması, problemlə bağlı təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi;
- elmi dövrüyyəyə yeni sənəd və materialların gətirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını müasir beynəlxalq münasibətlər və siyasi elmlər sahəsində qəbul olunmuş ümumi tədqiqat metodları – siyasi analiz, normativ qiymətləndirmə, funksional, empirik və nəzəri-konsepsual yanaşma, materialların öyrənilməsinin müqayisəli və sistemli təhlili, analiz-sintez və tarixi-məntiqi metodlardan istifadə olunması yolu ilə hadisə və proseslərin araşdırılması təşkil edir.

Problemin öyrənilməsi dərəcəsi. İOT yaranması haqqında fikir və mülahizələr iri həcmli tədqiqat əsərləri formasında deyil, ayrı-ayrı kitabların hissələrində və ya toplularda olan məqalələrdə öz ifadəsini tapırdı. Belə kiçik yazılarda bu təşkilatın əsasən iqtisadi mahiyyət daşması vurğulanır, onun meydana gəlməsinə səbəb olan amillər yığcam şəkildə şərh edilirdi.

İOT haqqında Sovet İttifaqında ayrıca kitab yazılmasa da, Yaxın və Orta Şərqi beynəlxalq həyatı ilə bağlı monoqrafiyalarda və məqalələr toplularında dissertasiya mövzusu olaraq seçilmiş problemə də toxunulmuş, onun yaranmasını şərtləndirən amillərin və təşkilati strukturunun təhlili verilmişdir.

B.M.Potsxveriya tərəfindən qələmə alınmış əsərdə¹ müəllif mövcud faktlara söykənərək, təşkilata üzv olan İran, Pakistan və Türkiyə arasında iqtisadi-texniki və mədəni əlaqələrin əsas istiqamətləri barəsində fikir yürüdərək, rəsmi səfər və görüşləri xüsusi qeyd edir.

H.C.Əlibəylinin əsərində² bu təşkilatın yaranması və fəaliyyəti barəsində geniş şərh verilir. Müəllifə görə, İOT başlanğıcda iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı kimi yaransa da, 1967-ci ildə baş vermiş Ərəb-İsrail müharibəsindən sonra siyasi məsələlərə diqqəti artırmış, regionda baş verən ictimai-siyasi proseslərlə bağlı birgə fəaliyyət göstərmək barəsində ümumi razılıq əldə edilmişdir.

¹ Поцхверия Б.М. Внешняя политика Турции в 60-х – начале 80-х годов XX в. М., 1986

² Алибейли Г.Д. Иран и сопредельные страны Востока 1946-1978. М., 1989

İ.V.Jmuydanın kitabında¹ bu təşkilatın üzv dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında xüsusi rol oynaması ön plana çəkilir, əsərdə bu təşkilatın praktik fəaliyyətində təzahür edən problem və çətinliklərdən bəhs olunur.

Q.İ.Çufrin Asiyada iqtisadi integrasiyadan bəhs edən əsərinin III fəslində bu təşkilatın yaranması və fəaliyyətilə bağlı apardığı müşahidə və tədqiqatlardan belə bir qənaətə gəlir ki, İran, Pakistan və Türkiyə arasında tarixi əlaqələrin mövcud olması bu təşkilatın yaranması, onun səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmışdır.²

İOT haqqında ilk məqalə Azərbaycanda İ.Əlibəyov və V.Tixonov tərəfindən yazılıb.³ İran, Pakistan və Türkiyə arasında regional əməkdaşlıq problemləri D.İsmayılovun məqaləsində də şərh edilib. Onun fikrincə, Qərb dövlətləri bu üç ölkənin iqtisadi inkişafına istənilən səviyyədə diqqət yetirmədiklərindən, bu, onların yeni bir regional təşkilatda birləşməklə, iqtisadi inkişafa nail olmaq niyyətində olmalarını şərtləndirmişdir.⁴ Lakin müəllifin fikri bu təşkilatın yaranmasına təkan verən amillərin sistemli yanaşma ilə qiymətləndirilməsinə imkan vermir.

Türk müəlliflərinin və Qərb tədqiqatçıların əsərlərində İOT-in yaranma səbəbləri, inkişaf dinamikası, regional integrasiyada yeri və əhəmiyyəti, qurumun fəaliyyətini əngəlləyən və stimullaşdıran amillər analiz süzgəcində keçirilir. Tanınmış türk tarixçilərinin⁵ yazılarında bu təşkilatın fəaliyyətinə yüksək qiymət verilir, Yaxın və Orta Şərqdə müsəlman ölkələri arasında integrasiya proseslərinə təkan verəcəyi vurğulanır.

İOT haqqında ayrıca tədqiqat işləri yalnız İranda aparılmışdır. Bu da onunla izah olunur ki, təşkilat həm yarananda, həm də bərpa olandan sonra onun mərkəzi qərargahı Tehranda olmuş, cari fəaliyyəti və zirvə toplantılarının çoxu da bu şəhərdə keçirilirdi.

İOT-in tarixini iki mərhələyə bölmək olar: 1964-cü ildən 1979-cu ilədək, yəni İranda İslam inqilabının qələbəsinə qədər olan, başlanğıcda “İnkişaf

¹ Жмуйда И.В. Внешне экономические связи Пакистана. М., 1981

² Чуфрин Г.И. Экономическая интеграция в Азии. М., 1975

³ Алибеков И., Тихонов В. Известия АН Азерб.ССР. Серия экономики. Б., 1969, № 2, с.78

⁴ Исмаилов Д. Создание регионального союза развития и его деятельность Страны Ближнего Востока и Среднего Востока. М., 1972, с.305

⁵ Armaoğlu F.H. Siyasi tarih. Ankara, 1975; Soysal İ. Türkiyenin dış münasibetləri ile ilgili başlıca siyasi anlaşmaları. Ankara, 1965 və s.

naminə Regional Əməkdaşlıq” təşkilatı adı altında təsis edilən ilkin dövr; 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra “İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı” adı altında fəaliyyətinin bərpa olunması ilə başlanan ikinci dövr.

Dövlət müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və rolu, beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən İÖT-in fəaliyyətində iştirakı, qarşılıqlı münasibətləri və s. Milli siyasətsünaslığın daim diqqət mərkəzində saxladığı problemlərdəndir. Bunlar icərisində M.Qasımlının¹, A.Abbasbəylinin², Ə.Həsənovun³, N.Məmmədovun⁴ H.Babaoğlunun⁵, Ə.Sadiqovun⁶, və s. əsərlərini qeyd etmək olar. Bu əsərlərdə dövlətlər arasında iqtisadi, mədəni, texniki və siyasi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi əsas vəzifə və məqsəd kimi bəyan edilərək, iqtisadiyyat və siyasətin həmişə bir-birilə sıx bağlı olduğu vurğulanır, beynəlxalq münasibətlər sistemindən bəhs edilərkən, bu sistemdə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə də diqqət yetirilir

Azərbaycan-İÖT münasibətlərinin tədqiqində həmçinin, respublika prezidentinin xarici ölkələrə rəsmi səfərlərini əks etdirən kitablarda dərc olunmuş materiallar da tədqiqatə cəlb edilmişdir.⁷

Milli və xarici mənbələrdən, elmi ədəbiyyatdan müstəqil və müqayisəli istifadə olunması, dissertasiya mövzusu kimi seçilmiş problemin əsas məqam və aspektlərinin sistemli şəkildə tədqiqinə imkan yaratmışdır. Bu tip beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında iştirak etmələri ona kompleks yanaşmanı və araşdırmanı tələb edir.

¹ Qasımlı M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində(1991-1995). B., 1996

² Abbasbəyli A. N. Dünya siyasəti. B., 2011; Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Б., 1999

³ Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B., 2005; yenə onun: Geosiyasət. B., 2010

⁴ Məmmədov N. Geosiyasətə giriş. B., 2011

⁵ Babaoğlu H. Azərbaycan Respublikasının müasir dünya siyasətində yeri və rolu. B., 2007

⁶ Sadiqov Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüququ. B., 2008

⁷ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə (H.Əliyevin 1993-1999-cu illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar). B., 1996-1999, 5 cildə; H.Əliyev. Müstəqillik yollarında. Bakı, 1997, I-IV kitablar; İ.Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. B., 2008-2010, I-V kitablar; Heydər Əliyev və Şərq. I kitab, B.,2002; Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya çatdırır. B., 1994; Шукуров И. Дипломатия мира: об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Г.Алиева в зарубежные страны(1993-1997 гг.). Б., 1997

Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün mövcud mənbə və ədəbiyyatdan yaradıcı şəkildə, tənqidi yanaşma metodunun tətbiqi yolu ilə istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiya işinin yazılmasında ingilis, fars və türk dillərində müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mövzusunə dair ciddi maraq doğuran mənbələrdən biri təşkilatın yaranma tarixi haqqında ətraflı məlumat verilən, İran Xarici İşlər Nazirliyinin Strateji Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən çap olunan “İnkişaf naminə Regional Əməkdaşlıq” kitabıdır. Bu təşkilatın rəsmi və işçi dili əsasən ingilis dili olduğundan sənədlərin çoxu bu dildə tərtib olunurdu.¹Lakin təşkilatın qərargahı Tehrandə yerləşdiyindən fars dilində də ədəbiyyat və mənbələr yetərincədir.

İÖT-in təsisədiçi müqavilələri, rəhbər orqanların sənədli nəşrləri, zirvə görüşlərinin qərarları, rəsmi çıxışlar, vəzifəli şəxslərin müsahibələri və bəyanatları da ilkin mənbə rolunu oynayır.

Tədqiqat işində ilkin mənbə kimi ölkəmizin Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxivindən və İnternet materiallarından istifadə olunmuşdur.

Problemin tədqiqində ilkin mənbə kimi habelə kütləvi informasiya vasitələrinin materiallarından tənqidi yanaşma metodunun tətbiqi ilə istifadə olunmuş, bu materiallardan bəhrələnmə dissertasiya mövzusunun sistemli və əhatəli araşdırılmasına imkan yaratmışdır. Belə ki, İÖT barəsində informasiya xarakterli materiallar üzv dövlətlərə məxsus bir çox qəzet və jurnallarda dərc olunmuşdur. Lakin bu sahədə İranda dərc olunan mətbuat daha məhsuldar fəaliyyət göstərmiş və göstərməkdədir. Təşkilatın cari işləri haqqında materiallar istər aparıcı qəzetlərin səhifələrində, istərsə də rəsmi qaynaqlarda öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, İran Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən bu idarənin illik fəaliyyəti haqqında “Göy kitab” adı altında dərc olunan hesabatlar maraq doğurur.²

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

- beynəlxalq münasibətlər sistemdə özünəməxsus yeri olan İÖT-in formalaşması, onun fəaliyyəti, təşkilata üzv olan dövlətlər arasında inkişaf

¹ Regional Cooperation for Development (RCD) (1964-1979), RCD Secretariat, Tehran, 1980

² Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Xarici Əlaqələr şöbəsinin cari arxivi; Azərbaycan Respublikasının XİN-in cari arxivi; İran Almanac and Book of Facts. Sixth edition. Tehran, 1966 və s. “Azərbaycan” qəzeti, 14 may 1996; “Dawn” qəzeti, 7 fevral 1993. “Respublika” qəzeti, 23 may 1999

edən iqtisadi-siyasi, humanitar əlaqələrin rolu Azərbaycan siyasi elmində ilk dəfə olaraq dissertasiya mövzusu kimi tədqiq edilir;

Ümummilli lider Heydər Əliyevin və Respublika Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycanın İƏT-lə əməkdaşlığı sahəsində həyata keçirdikləri siyasi xəttin mahiyyət və məzmununa aydınlıq gətirilir;

- tədqiqatda müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmiş İƏT-in təşəkkülünə səbəb olan daxili və xarici amillərə tam aydınlıq gətirilməklə elmi-nəzəri baxımdan araşdırılır;

- İnkişaf naminə Regional Əməkdaşlıq (İRƏ) təşkilatının strukturu, onun həyata keçirdiyi tədbirlər, bu təşkilat çərçivəsində üzv ölkələrin ərazisində müxtəlif obyektlərin inşası, üç dövlətin əməkdaşlığı yolunda baş qaldıran çətinlik və problemlər geniş planda tədqiq və təhlil edilir;

- Tədqiqat işində Azərbaycan - İƏT əməkdaşlığını daha yüksək səviyyəyə qaldırmaq və bu prosesə məqsədyönlü istiqamət vermək üçün nəticə his-səsində təklif və tövsiyələr verilir.

- Tədqiqatda xarici dillərdəki müxtəlif mənbə və ədəbiyyatlardan geniş istifadə olunur, onlardan bəziləri ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilir.

Tədqiqatın elmi dəyəri hər şeydən öncə, dissertasiya mövzusu kimi seçilmiş problemin aktuallığı və onun araşdırılmasının dövlətimizin maraqlarına və milli mənafeyinə hansı səviyyədə cavab verməsilə ölçülür. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq dövlətimizin çoxtərəfli diplomatiya çərçivəsində xarici siyasətinin əsaslarının yaradılmasına və təşəkkülünə xidmət edir. Bu sahədə o zaman uğur qazanmaq olar ki, Azərbaycanın milli maraqlarını əks etdirən xarici siyasət konsepsiyası elmi əsaslarla həyata keçirilmiş olsun. Tədqiqat işində problemin araşdırılması nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən, İƏT ilə əməkdaşlığının zəruri və faydalı olması sübuta yetirilir. Yüksək tribunallardan Ermənistan dövlətinin təcavüzkar xislətə malik olmasının dünya birliyinə çatdırılması baxımından da bu kimi təşkilatlarla əlaqələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Problemin dissertasiya işi səviyyəsində araşdırılması, həm də, İƏT-ə üzv dövlətlərlə Azərbaycan arasında münasibətlərin ikitərəfli diplomatiya xətti ilə daha da inkişaf etməsinə kömək edə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin materiallarından və analitik fikirlərdən beynəlxalq təşkilatlarla bağlı beynəlxalq münasibətlər sistemini, dünya siyasətini, bütövlükdə beynəlxalq həyatın problemlərini öyrənən elmi-tədqiqat institutlarında və strateji araşdırmalar mərkəzlərində elmi- tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin nəticələri və materiallarından xarici siyasətlə məşğul olan

əlaqədar dövlət orqanları, xüsusilə, Xarici İşlər Nazirliyinin müvafiq strukturları səmərəli bəhrələyə bilərlər.

Dissertasiyanın sənəd və materiallarından həm də ali məktəblərdə tədris prosesində, beynəlxalq münasibətlərə dair dərslər və dərslər vəsaitlərinin, elmi jurnalların hazırlanmasında, kitabların yazılmasında da geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasında hazırlanmışdır. Əsərin əsas bölmələri haqqında müxtəlif elmi-tədqiqat və tədris müəssisələrində təşkil olunan elmi-praktik konfranslarda məruzələr edilmiş və bu toplantılarda fikir mübadiləsi aparılmışdır. Tədqiqatın əsas müddəa və məzmununu əhatə edən bir sıra məqalələr nüfuzlu toplularda, elmi və ictimai-siyasi jurnallarda çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil (fəsillər paraqraflara bölünmüşdür), nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir.

I. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı və elmi dəyəri əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, problemin öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslıq bazası şərh edilmiş, tədqiqatın metodoloji əsası, elmi yeniliyi və əməli əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**XX əsrin II yarısında beynəlxalq təşkilatların təşəkkülü prosesində İnkişaf Naminə Regional Əməkdaşlıq(İRƏ) təşkilatının meydana gəlməsi**” adlı **birinci fəsil** dörd yarım fəsildən ibarətdir.

“**XX əsrin II yarısında beynəlxalq təşkilatların təşəkkülü**” adlanan birinci yarım fəsildə beynəlxalq münasibətlərin sabit və uzunmüddətli formalarından sayılan beynəlxalq təşkilatların kateqoriya kimi meydana gəlməsindən bəhs olunaraq göstərilir ki, elmi ədəbiyyatda ilk dəfə beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatın yaradılması XIX əsrin ilk illərinə aid edilir. Avropada kapitalist münasibətlərin inkişafı beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların da təşəkkül tapması ilə nəticələndi. Bu təşkilatların meydana gəlməsi beynəlxalq həyatın bəzi məsələlərinin nizama salınması və həllində birgə yanaşmanın zəruri və vacib olmasından irəli gəlirdi. Bu təşkilatla iqtisadi əlaqələrlə bağlı olub, yalnız təsərrüfat sahələrində ölkələrin əməkdaşlığını tənzimləyirdi. Lakin bununla belə, siyasi sahədə dövlətlərin əməkdaşlığını nəzərdə tutan beynəlxalq təşkilatların təsis edilməsi istiqamətində də təşəbbüs göstərilirdi.

1814-15-ci illərdə çağırılan Vyana konqresində bu istiqamətdə ilk addım atıldı. Konqresin qərarı ilə Reyn çayında gəmiçiliyi idarə etmək üçün Beynəlxalq komissiya yaradıldı. “Avropa konserti” adı altında yaradılmış “Müqəddəs İttifaq” siyasi istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi, lakin sonralar bu birliyin fəaliyyəti dövlətlərarası ziddiyyətlərin kəskinliyi ucbatından əhəmiyyətini itirdi.

Birinci Dünya müharibəsi o dövrün görkəmli siyasi və dövlət xadimlərini beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə dünyanın siyasi tarixində ilk beynəlxalq universal təşkilat olan Millətlər Cəmiyyətini təsis etməyə vadar etdi. II Dünya müharibəsindən sonra üç cəbhəyə - Şərq, Qərb və onların arasında orta mövqedən çıxış edən neytral dövlətlərə bölünən dünyada iki cəbhə arasında başlanan və getdikcə dərinləşən “soyuq müharibə” nəticəsində hər iki tərəfin iştirakı ilə bloklaşma siyasətinə rəvac verildi, o dövrün fəvqəldövlətləri sayılan ABŞ-ın və SSRİ-nin hərbi-siyasi və maliyyə yardımı ilə dünyanın müxtəlif regionlarında hökumətlər səviyyəsində ictimaiyyətin, hətta, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin iştirakı ilə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar yaradıldı. Bu təşkilatların bir çoxu ya birbaşa BMT-yə tabe olan qurumlar, ya da onunla əlaqəli halda fəaliyyət göstərən birliklərdən ibarət idi. Belə təşkilatlardan biri, 1964-cü ildə Ön Asiyada indiki İOT-in sələfi olan İnkişaf naminə Regional Əməkdaşlıq (İRƏ) təşkilatı oldu. O dövrdə İranı, Türkiyəni və Pakistanı öz sıralarında birləşdirən bu qurum XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Ön Asiyanın beynəlxalq həyatında və bütövlükdə, qlobal səviyyədə baş verən dəyişikliklərin məhsulu idi.

Bu yarımfəsildə eyni zamanda II Dünya müharibəsindən sonra dünyada siyasi və iqtisadi sahədə çoxsaylı beynəlxalq təşkilatların meydana gəlməsinə səbəb olan amillər açıqlanır, bu təşkilatların ərazi və məzmun baxımından xarakteri aydınlaşdırılır.

“İnkişaf naminə regional əməkdaşlıq (İRƏ) təşkilatının yaranması” adlanan ikinci yarımfəsildə 1960-cı illərin əvvəllərində Şərqlə-Qərb arasındakı münasibətlər nəticəsində İRƏ-nin təsis olunmasına müəyyən mənada şərait yaradılmasından bəhs olunaraq qeyd edilir ki, bu təşkilatın yaradılması barədə ilkin razılıq SENTO paktının 1963-cü ildə Vaşinqtonda üç dövlətin xarici işlər nazirləri səviyyəsində çağırılan illik toplantısında əldə olundu. Danışqların növbəti mərhələsi 1964-cü il iyunun 3-də Ankarada keçirildi. Bu görüşdə təşkilatın yaradılması ilə əlaqədar məsələlər müzakirə olundu və əldə olunmuş razılığa əsasən həmin il iyulun 28-də İstanbulda dövlət başçıların Zirvə toplantısında İRƏ-nin yaradılması rəsmən elan olunmalı

idi.¹ Beləliklə, 1964-cü il iyunun 20-21-də İstanbulun Dolmabaxça sarayında İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvi, Türkiyənin prezidenti Camal Gursel və Pakistanın prezidenti Məhəmməd Əyyub Xan yeni yaradılan təşkilatla bağlı məsələləri müzakirə edərək, onun təsis olunmasını rəsmən təsdiq etdilər.²

Yarımfəsildə İRƏ-nin yaranma səbəbləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər sadalınır və həmin fikirlərə münasibət açıqlanır. Obyektiv fikir kimi Q.İ.Çufurin İRƏ-nin yaradılması ilə bağlı fikrinə diqqət çəkilir: “bu təşkilatın yaradılmasına əsas səbəb üç təsisçi ölkə arasında tarixən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin mövcud olmasıdır və bundan başqa bu məsələdə geosiyasi vəziyyət amilini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz”.³

Bu yarımfəsildə həmçinin 1964-cü ildə İRƏ yaradıldıqdan sonra digər müsəlman ölkələrinin də bu birliyə qoşulması ilə bağlı təkliflərdən, təşkilata üzv olmaqla bağlı təklif almış ərəb ölkələrinin birmənalı rədd cavabından, İstanbulun Dolmabağça sarayında çağırılmış zirvə toplantısında elan edilmiş Bəyannamədən və əlaqələrin inkişafına əlverişli şərait yarada bilən bir sıra amillərdən bəhs olunur.

“İRƏ-nin üç üzv ölkəsi arasında iqtisadi-mədəni əlaqələr” adlanan üçüncü yarımfəsildə İRƏ-nin təşkilatı quruluşu haqqında izahat verilir, təşkilatın yaradılmasındakı əsas məqsədlər açıqlanır, üzv ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq şərh edilir, habelə iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı təşkilat xəttilə geniş iqtisadi əlaqələr qurmaq, müştərək maliyyə qurumları yaratmaq və ticarət sahəsində ciddi dönüşə nail olmaq nəzərdə tutulduğu vurğulanır. Qeyd olunur ki, təşkilatın Nazirlər Şurasının 1965-ci ilin oktyabrında Tehrandə çağırılan ilk iclasında Birləşmiş Sənaye və Ticarət Palatasının, İRƏ xəttilə müştərək sığorta idarələrinin yaradılması, mədəni əlaqələrin inkişafı, üç ölkə arasındakı mal mübadiləsinin asanlaşdırmaq və bu ölkələrin həmin sahədə xarici ölkələrdən asılılığını qismən azaltmaq məqsədilə müştərək gəmiçilik şirkətinin yaradılması və s. məsələlər müzakirə edilərək, müvafiq qərarlar qəbul olundu. Üzv dövlətlərin diqqət mərkəzində duran məsələ hər üç ölkənin ərazisində neft axtarışı işlərinin təşkili idi. Bu məqsədlə 1966-cı ilin ortalarında təşkilat çərçivəsində müştərək neft kompaniyası yaradılmışdı.

¹ Исмаилов Д. Создание регионального союза развития и его деятельность / Страны Ближнего Востока. М., 1972, с.304

² Алибейли Г.Д. Иран и сопредельные страны Востока 1946-1978гг. М., 1989, с.162

³ Чуфрин Г.И. Экономическая интеграция в Азии. М., 1975, с.108-109

Yarımfəsildə kommunikasiya və dəmir yolu xətlərinin çəkilməsindən, bu sahədə ortaya çıxan problemlərdən bəhs olunaraq göstərilir ki, bu sahədə işin inkişaf etdirilməsi bir sıra çətinliklərlə bağlı idi. Bunlar içərisində texniki təchizat üçün lazım olan maşın və avadanlıq istehsal edən sənaye sahələrinin hər üç ölkədə yetərinə olmaması, ixtisaslı, yerli və peşəkar kadrların, habelə maliyyə vəsaitinin çatışmamazlığı, sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin açıq və qapalı rəqabəti və s. Eyni zamanda qeyd olunur ki, bütün bu çətinlik və maneələrə baxmayaraq üzv dövlətlər arasında əlaqələrin inkişafı üçün mühüm şərtlərdən sayılan infrastruktur komplekslərinin yaradılması istiqamətində praktik addımlar atıldı. Ancaq İranda inqilabi hadisələrin baş verməsi nəticəsində İRƏ-nin fəaliyyəti dayandırıldığından görülməli işlər yarımqırıq qaldı.

Sənaye sahəsində əməkdaşlıqla bağlı yarımfəsildə qeyd olunur ki, üç ölkə arasında bu sahədə integrasiyanın çox mühüm təsərrüfat və siyasi əhəmiyyəti vardı. Eybəcər iqtisadi strukturdan xilas olmadan, həqiqi mənada tam siyasi müstəqilliyə nail olmaq mümkün deyildir. Təşkilat çərçivəsində müştərək sənaye müəssisələrinin yaradılması və istehsal olunan məhsulların alıcılıq qabiliyyəti, onların beynəlxalq satış bazarları ilə təmin olunması, bu təşkilatın əsas vəzifələrindən biri kimi İzmir müqaviləsində öz əksini tapmışdı. Hər üç ölkədə sənayeləşmədə özünü göstərən geriliyi və aparıcı xarici ölkələrdən asılılığı aradan qaldırmaq məqsədilə iri sənaye müəssisələrinin yaradılması lazım idi. Bu məqsədə çatmaq üçün hüquqi zəmin 1962-ci ilin noyabrında üzv dövlətlər arasında üçtərəfli saziş imzalanması oldu. Təsdiq olunan plana əsasən İRƏ xəttilə 58 müştərək müəssisə inşa edilməli idi, ancaq ortaya çıxan bir sıra maliyyə və texniki çətinliklər ucbatından, nəzərdə tutulan layihələrin hamısı icra oluna bilmədi, yalnız 19 müştərək sənaye müəssisəsi tikilərək istifadəyə verildi.

Yarımfəsildə mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıqla bağlı qeyd olunur ki, hər üç ölkənin mədəni həyatında baş verən proseslər arasında müəyyən fərqli cəhətlər mövcud idi və bu cəhətləri silmək üçün mədəniyyət sahəsinin ortaq məxrəc əsasında inkişafını nəzərdə tutan və islam dəyərlərinə söykənən proqram hazırlanmalı idi. Çünki, həmin dövrdə Pakistan dini əsasda formalaşan müsəlman dövləti idi, Qərb mədəniyyəti və yaşayış tərzini üçün qapalı idi. Qərbpərəstlik “xəstəliyi” Türkiyəni türkçülük və islam dəyərlərinin sintezindən təşəkkül tapan sivilizasiyadan tam ayırmasa da, onun əsaslarını qismən laxlada bilmişdi. İranın mədəni həyatında isə göstərilən hər iki ölkədən daha fərqli acınacaqlı proseslər baş verirdi. İslam qaydaları və dəyərlərlə bir araya sığmayan həyat tərzinin milli dəyərlər üçün fəlakətli

nəticələrini dərk edən, xüsusilə milli ruhda tərbiyə almış ziyalılar şah sarayı tərəfindən dəstəklənən Qərbpərəstlik siyasətinə qarşı çıxır, bu siyasətin anti-milləti və anti-islam mahiyyətini kəskin tənqid atəşinə tuturdular.

Təşkilata üzv olan ölkələrin bir-birinə mədəni ekspansiyası əslində qeyri-mümkün idi və bu sahədə yaxınlaşma vahid islam dəyərləri üzərində kökləndiyindən bərabərlik prinsipi üçün geniş meydan açılırdı. Təşkilat çərçivəsində mədəni əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən biri də üç ölkənin tarixən bir-birilə mədəni əlaqələrinin ortaqlığı ilə bağlı idi və bu sahədə əlaqələrin inkişafı ciddi əngəllərə və problemlərə rast gəlmirdi.

Bu yarımfəsildə eyni zamanda 1964-cü ilin sentyabrında mədəni mübadilə proqramının hazırlanması və təsdiqindən, müştərək mədəniyyət mərkəzlərinin yaradılmasından, üç ölkə alimlərinin birgə iştirakı ilə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasından, tələbə mübadiləsindən, turizm sahəsində işlərin təşkilindən, kitab çapı və poliqrafiya, maarif və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində həyata keçirilmiş işlərdən söhbət açılır.

“İRƏ-nin üzvü olan dövlətlər arasında siyasi əməkdaşlıq” adlı dördüncü yarımfəsildə üç üzv dövlət arasında siyasi məsələlər ətrafında da fikir mübadiləsi aparılmasından bəhs olunur. İRƏ təşkilatının açıq siyasi mahiyyət kəsb etməsi prosesinin əsası əgər 1967-ci ildə qoyulmuşdusa, 1970-ci il İzmir zirvə toplantısı təşkilatın inkişafının yüksək nöqtəsinə çatdı. Yarımfəsildə İRƏ-nin siyasi mahiyyət daşımaları faktorlarına diqqət çəkilərək göstərilir ki, siyasi məsələlərə bu təşkilatın diqqət yetirməsi bir də onunla izah olunurdu ki, həll olunması zəruri olan və yaxın keçmişdən miras qalan bəzi problemlər bu ölkələrin milli maraq dairəsində idi. Bu problemlər hər üç ölkənin milli təhlükəsizliyinin qorunması ilə bağlı idi və onlardan bəziləri hərbi-strateji xarakter daşıyırdı (Kəşmir problemi, Fars körfəzində bir sıra adalar ətrafında İranla-İraq arasında mübahisə və s.), bəzi problemlər isə mühüm iqtisadi əhəmiyyətli (Fars körfəzində bir sıra adalarda neft strukturlarının olması ehtimalı, İran-İraq sərhədi boyu Nəft-xan, Nəft-şah adlı yerlərdə neft strukturları, Şətt-ül Ərəb çayı və s.) məsələlər idi.

Dissertasiyanın **“İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT-in) formalaşması və onun müasir beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyi”** adlanan ikinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir.

“İƏT-in təşkilatı əsasları” adlanan birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, 1970-ci illərin ikinci yarısına qədər İRƏ normal fəaliyyət göstərərək, Planlaşdırma Komitəsinin hazırladığı və Nazirlər Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş qrafik çərçivəsində öz fəaliyyətini davam etdirirdi. 1977-ci ildə təşkilatın İzmir şəhərində çağırılan zirvə toplantısında qurumun fəaliyyətinə yekun vü-

ruldu. 1979-cu il fevralın 11-də İranda İslam inqilabı qələbə çaldı, təşkilatın əsas yaradıcılarından biri olan İran şahı hakimiyyətdən getməyə məcbur oldu. O dövrdə İRƏ-nin yaşaması İranda hakimiyyətə gələn yeni qüvvələrin bu təşkilata necə münasibət bəsləməsindən xeyli asılı idi. 1984-cü ilin yanvarında İRƏ təşkilatının bərpası haqqında razılıq əldə olundu. Buna əsas səbəb, İran-İraq müharibəsinin davam etməsi və ABŞ-ın təzyiqilə bir sıra Qərb dövlətləri tərəfindən İranın iqtisadi və siyasi blokadaya alınması idi. Təşkilatı bərpa etməklə İran diplomatiyası bir tərəfdən blokadanın yaratdığı çətinlikləri yumşaltmaq və digər tərəfdən də döyüşlərin davam etdiyi şəraitdə Türkiyə ilə Pakistanın ticarət imkanlarından istifadə etmək niyyətlərini güdürdü. Tehran danışıqlarında əldə olunmuş razılığa əsasən təşkilat yeni - İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ingilis dilində: Economic Cooperation Organization - ECO) adı altında fəaliyyətə başlamalı idi. Əldə olunmuş razılığa əsasən təşkilat üç ölkənin xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində fəaliyyətə başladı və bir müddət müavinlər səviyyəsində idarə olundu, onun keçmiş strukturundakı 7 komitənin sayı 4-ə endirildi.

1989-cu ilin sonunda təşkilatın işini canlandırmaq məqsədilə İran tərəfindən yeni təklif alındı. İranın irəli sürdüyü təklifə görə, İƏT-in strukturunda 1984-cü ildə edilmiş dəyişikliklər parlamentdə təsdiq olunmadığından indiki struktur ləğv edilməli, təşkilatın yeni adı saxlanılmaq şərtilə ali orqanı yenə də Xarici İşlər Nazirlərinin Şurası səviyyəsində qəbul olunmalıdır. Təşkilatın Nazirlər Şurasının xarici işlər nazirləri səviyyəsində təşkil olunmasına Türkiyə etiraz etdiyindən bu struktur yaradıla bilmədi. Təşkilatın normal fəaliyyəti üçün həll olunması zəruri olan həmin hüquqi məsələlər 1990-cı ilin iyun ayında İslamabadda aparılan danışıqlarda nizama salındı. Görüşdə imzalanmış protokola əsasən Təşkilatın Nazirlər Şurası yenə də xarici işlər nazirləri səviyyəsində təsdiq edildi və komitələrin sayı 4-dən 7-yə çatdırıldı. Beləliklə, təşkilatın adı dəyişdirilsə də, strukturunda ciddi və əsaslı islahat işləri aparılmadı.

İslamabad protokolu 1990 və 1992-ci illərdə yeniləşdirildi. Bu dəyişikliklər müqaviləyə əlavə kimi 2 protokolun imzalanmasında öz ifadəsini tapdı. İzmir müqaviləsində təşkilatın məqsədi, vəzifələri və strukturu yığcam şəkildə şərh edilir, preambula və 16 maddədən ibarət müqavilənin I maddəsində sənədin mətnində istifadə olunan terminlərin izahı verilir, II maddədə təşkilatın məqsəd və vəzifələri açıqlanır, IV maddədə dövlət başçıların zirvə toplantısı şərh edilir, V maddədə İƏT-in strukturu və orqanları barədə məlumat verilir, VI maddədə Nazirlər Şurasının vəzifələri müəyyən olunur, VII maddədə Daimi nümayəndələr şurası barədə və bu

orqanın vəzifələri haqqında məlumat verilir, VIII maddədə Planlaşdırma şurasının vəzifələri şərh edilir, IX maddədə İƏT katibliyinin səlahiyyətləri müəyyən olunurdu. Müqavilənin XII maddəsində İƏT-in qərar qəbul etmə qaydaları şərh edilir, XIII maddədə quruma yeni üzvlərin qəbulu qaydaları öz ifadəsini tapmışdır. XVI maddədə qeyd edilirdi ki, bu müqavilə 1977-ci il martın 1-də imzalanmış İzmir müqaviləsini və 1990-cı və 1992-ci illərdə ona əlavə edilmiş düzəliş protokollarını əvəz edəcəkdir.

Müqavilə 1996-cı il sentyabrın 14-də İzmir şəhərində 10 ölkənin xarici işlər nazirləri tərəfindən imzalanmışdı. Müqaviləni Azərbaycan hökuməti adından o zaman xarici işlər naziri işləyən Həsən Həsənov imzalamışdı. Təşkilatın işlək dili ingilis dili qəbul olunmuş, sənəd özü də bu dildə hazırlanmışdı.

1992-ci ildə İzmir müqaviləsinə əlavə olunan protokol daha əhatəli və təşkilatın bütün vəzifə və məqsədlərini özündə geniş əks etdirən sənəddir, bu, protokol 36 maddədən ibarət olmaqla tərtib edilmişdir.

İƏT-in müxtəlif təsisatlarının normal fəaliyyəti üçün lazım olan sənədlərdən biri də təşkilatın icra mexanizmini tənzimləyən, müqəddimə, 12 maddə və 48 bənddən ibarət İcraiyə təlimatıdır, orada təşkilatın fəaliyyətilə bağlı qaydalar geniş izah olunur. Beynəlxalq təşkilatların əksəriyyətində olduğu kimi, İƏT-in fəaliyyətində də bu qaydalara riayət olunur.

“İƏT-in təkamülü” adlanan ikinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, 1990-cı illərin əvvəllərində sosializmin iflası uğraması, Sovet İttifaqının dağılması qonşu dövlətlərin və ilk növbədə, İranla Türkiyənin də xarici siyasətindən yan keçmədi. Bu dövlətlər qonşuluqlarında müstəqil həyata qədəm qoyan müsəlman respublikalarla bağlı öz siyasətlərini yeni tarixi şəraitə uyğunlaşaraq tənzimləməli oldular. Türkiyə yenə pantürkizm ideyasını dirçəltdi, lakin Türkiyə təkbaşına regionun əsas və başlıca oyunçusuna çevrilə bilmədi. Gözləmə mövqeyindən əl çəkən İran regionda gedən proses və hadisələrə aktiv müdaxilə üçün həm ikitərəfli diplomatiya xəttilə, həm də İƏT vasitəsilə fəaliyyət göstərən istiqamətində addımlar atmağa üstünlük verdi. Nəticədə yenicə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın və Orta Asiya respublikalarının İƏT-ə qoşulması üçün rəsmi Tehranla bu ölkələrin rəsmiləri arasında danışıqlar aparıldı ki, bununla da Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan Qırğızıstan, və Əfqanıstanın İƏT-ə üzv olması nəticəsində bu təşkilata daxil olan ölkələrin sayı ona çatdı. Yeni üzvlərin qəbulu İzmir müqaviləsində nəzərdə tutulmuş bütün qaydalara riayət olunmaqla həyata keçirildi. Bu ölkələrin rəsmi nümayəndələri, təşkilatın tam hüquqlu üzvləri kimi onun xəttilə təşkil edilən bütün

tədbirlərdə iştirak etmək hüququ qazandılar. Beləliklə, 1990-cı illərin əvvəllərində regionun siyasi həyatında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı adlı beynəlxalq bir qurum həyata vəsiqə alaraq fəaliyyətə başladı. Yenilənmiş ilk zirvə toplantısı 1992-ci il fevralın 16-17-sində Tehrandə işə başladı.

Yarımfəsildə yeni üzvlərin iştirak etdiyi ilk tədbirlərdən, 1992-ci və 1993-cü illərdə Pakistanda Nazirlər Şurasının növbədənəkar çağırılan iclaslarından, üzvlüyə qəbul olunan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin çıxışlarında İOT-ə qiymət vermələrindən, üzv ölkələr haqqında və onların hər birinin ayrılıqda bu təşkilata üzv olmaqda məqsəd və məramlarından bəhs olunur.

Yarımfəsildə eyni zamanda göstərilir ki, İOT sahəsinə və əhalisinin sayına görə bütün müsəlman ölkələrini birləşdirən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatından sonra regionda ikinci yerdədir, 10 müsəlman ölkəsinin üzv olduğu bu təşkilatın ümumi sahəsi təxminən 7,7 mln.kv.km-dir, bu isə Yer kürəsinin 6%-ni təşkil edir.

“İOT xətti ilə üzv dövlətlər arasında əməkdaşlıq” adlanan üçüncü yarımfəsildə İOT üzvü ölkələrinin iştirakı ilə həyata keçirilən layihələr qeyd olunur. İqtisadi və mədəni əməkdaşlığın müxtəlif sahələrini əhatə edən infrastruktur obyektlərinin, elm və tədris müəssisələrinin yaranması, ticarətin genişləndirilməsi, təsərrüfat və mədəniyyət sahələrində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və s. bağlı layihələrdən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, bu layihələrin həyata keçirilməsi İOT məkanında iqtisadi yüksəlişə və texniki tərəqqiyə nail olmaqla, işsizliyin qismən azalmasına və insanların maddi-rifah halının yaxşılaşmasına şərait yaradacaqdır.

Yarımfəsildə eyni zamanda Nazirlər Şurasının illik yığıncaqlarında, zirvə toplantılarında əməkdaşlıqla bağlı qəbul olunan qərarlardan da bəhs olunur.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan - İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı: əməkdaşlığın əsas istiqamətləri”** adlanan üçüncü fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir.

“İOT-in ali orqanlarında Azərbaycanın iştirakı” adlanan birinci yarımfəsildə ölkəmizin bu təşkilata üzvlüyü ilə əlaqədar ortaya çıxan çətinliklər və təşkilatın xətt ilə həyata keçirmək istədiyi məqsədlər açıqlanır.

Azərbaycan üçün bu təşkilata üzv olmağın faydalı olmasının dərk olunmasına baxmayaraq, İOT-ə üzv olmaq məsələsi siyasi proseslər və başlıcası erməni təcavüzünün davam etməsi ucbatından gecikirdi. Bununla belə, İOT-ə üzv olmaqla bağlı 1991- ci ilin fevralında başlanan danışıqlar müvəffəqiyyətlə başa çatdı, Azərbaycanın bu təşkilata bərabərhüquqlu üzv kimi qəbul olunması barədə razılıq əldə olundu. Bu təşkilata üzv olmaqda

məqsəd dövlətimizi dünya birliyinə yaxından tanıtmək, ölkəmizin zəngin mədəniyyəti və ədəbi irsi, tarixi keçmişi, təbii resursları barədə beynəlxalq ictimaiyyətdə düzgün, əhatəli və obyektiv təsəvvür yaratmaq idi. Təşkilata üzv olmaq haqqında Akt və İzmir müqaviləsi 1993-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edildi və bununla da ölkəmizin İOT-ə bərabərhüquqlu üzv olması üçün hüquqi zəmin yaradıldı.

Bu yarımfəsildə həmçinin təşkilatın Tehrandə, İstanbulda, Aşqabadda, Alma-Atada, Bakıda, Düşənbədə, Bişkəkdə keçirilən zirvə toplantılarında və Nazirlər Şurasının iclaslarında Azərbaycanın iştirakı ilə bağlı məsələlər qeyd olunur, bu məsələlərə münasibət açıqlanır. Qeyd olunur ki, İOT-in zirvə toplantılarında həmişə Azərbaycanın iştirakı məhsuldar və əsasən İzmir müqaviləsinin tələbləri səviyyəsində olmuşdur.

“İOT çərçivəsində əməkdaşlığın əsas istiqamətləri” adlı ikinci yarımfəsildə İOT məkanında ticarətin genişləndirilməsi və sərmayə qoyuluşu ilə bağlı toplantı və digər iqtisadi və elmi xarakter daşıyan tədbirlərdə, o cümlədən, konfranslarda, seminar və simpoziumlarda fəal iştirakından, Azərbaycanın müvafiq dövlət strukturlarının nümayəndələrinin, elm adamlarının irəli sürdüləri maraqlı təklif və tövsiyələrdən bəhs edilir.

Yarımfəsildə eyni zamanda Azərbaycan - İOT əlaqələrinin mühüm istiqamətlərindən, üzv dövlətlərlə nəqliyyat, kommunikasiya, energetika, mineral ehtiyatlar və ətraf mühitin qorunması, kənd təsərrüfatı, sənaye, səhiyyə və turizm, ticarət və sərmayə və s.sahələrdə ölkəmizin maraqlarına cavab verən səmərəli əməkdaşlıq etmək vurğulanır. Bu sahələrdə əməkdaşlığın inkişafının Azərbaycan üçün əhəmiyyəti ön plana çəkilməklə, qarşılıqlı əməkdaşlıqla bağlı təşkilatın həyata keçirdiyi tədbirlərdə Azərbaycanın iştirakı ilə bağlı qarşıda duran vəzifələr açıqlanır. Tədqiqatda həmçinin respublikamızın İOT çərçivəsində təşkilatın 10 illik iqtisadi inkişafa dair əməkdaşlıq strategiyasının hazırlanmasında yaxından iştirakı, İOT məkanında ticarətin inkişafına təsir edən mühüm məsələlərdən biri kimi üzv dövlətlərin gömrük orqanları arasında səmərəli əməkdaşlığın qurulması qeyd olunur.

Yarımfəsildə eyni zamanda qeyd edilir ki, İOT-in nəşr etdirdiyi 545 səhifəlik **“ECO Tourist Guide-Book”**(“İOT-in turist bələdçi-kitabı”) kitabının 67 səhifəsi Azərbaycan Respublikasına həsr edilmişdir. Bu kitabda ölkəmizə aid bölmədəki materiallar Azərbaycanın qədim və müasir tarixi,

turizm imkanları, sosial-iqtisadi inkişafı barədə qiymətli mənbədir.¹ İOT-in nəşri olan “İnkişaf və perspektivlər” kitabında Azərbaycan Respublikası barədə ətraflı material yerləşdirilmişdir.

“Azərbaycan-İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı: problemlər və perspektivlər” adlanan üçüncü yarımfəsildə təşkilatın fəaliyyət göstərməsi, İOT məkanında integrasiya prosesləri yolunda əngəl yaradan amillər sadalanır. Qeyd olunur ki, beynəlxalq təşkilatların səmərəli və uzunmüddətli yaşamasına əngəl olan amillərin ən başlıcası təşkilata üzv olan dövlətlər tərəfindən milli maraqlara daha çox üstünlük verilməsi olub, İOT-də də bu proses qaçılmazdır. Üzv dövlətlər arasında çoxsaylı iqtisadi, siyasi və ərazi problemləri mövcuddur. Bu problemlərdən xarici qüvvələr müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər. Belə ki, təşkilatın fəaliyyətinə mənfi təsir edən amillərdən biri də üzv ölkələrin bəzilərində sabitliyin pozulması idi. Əfqanıstanda bu proses qabarıq formada təzahür edirdi. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində Cənubi Qafqaz bölgəsində asayiş və əmin-amanlıq pozulmuş, Kəşmir probleminə görə Pakistan-Hindistan münasibətlərində çəkişmələr davam edir, Kürd Fəhlə Partiyasının terrorçuluq fəaliyyəti ucbatından Türkiyədə daxili vəziyyət gərgin olaraq qalmaqdadır, Mərkəzi Asiya ölkələrində avtoritar rejimlərlə xalq arasında qarşıdurmalar baş verir. Bu kimi hadisələr İOT regionunda baş verir və onlara təşkilat tərəfindən laqeyd qalmaq, eyni zamanda, İOT-in özünün əleyhinə çevrilmiş prosesdir. Məhz bu problemlərin mövcud olmasına görə müasir beynəlxalq münasibətlərlə bağlı ədəbiyyatda İOT məkanı münaqişələr regionu kimi təsvir olunur.

Təşkilata üzv olan ölkələrin dövlət quruluşunda müxtəlifliyin mövcud olması, o cümlədən, İOT məkanında qanunlarla idarə olunan respublika üsuli-idarəsi(Türkiyə), dinin dövlətin idarə olunmasında aparıcı mövqeyə malik olması(İran və Pakistan), respublika adı altında avtoritar rejimlərin hökmranlığı(postsovet məkanının bəzi respublikaları) və İslam dövləti adı altında hələlik dövlət quruluşunun dəqiq bəlli olmaması (Əfqanıstan) problemə obyektiv yanaşmanı zəruri edir. Dövlət üsuli-idarələrində mövcud olan bu rəngarənglik, təşkilatı amorf vəziyyətində saxlamaqla, vahid bir məkan çərçivəsində formalaşmasına imkan vermir. Bununla yanaşı, üzv ölkələrin heç də hamısının daxili vəziyyətində tam sabitlik bərqərar deyil, bu ölkələrin hamısında narazılıq və qabarıq qarşıdurmaların baş qaldırması və

nəzarətdən çıxması üçün münbit zəmin mövcuddur.

Eyni zaman yarımfəsildə problemlərdən bəhs edilərkən o da vurğulanır ki, İOT məkanında daxili bazarın məhdudluğundan üzv ölkələrdən xarici bazarlara çox zaman eyni tipli mal ixrac olunur ki, bu da ticarət strukturları arasında rəqabətə səbəb olur və s. Bütün bu amillər İOT məkanında ticarət sahəsində əməkdaşlığın yolunda ciddi maneəyə çevrilir. Müqayisə üçün qeyd edilir ki, Avropa İttifaqı ölkələrində istehsal olunan malların Birliyin məkanında satışının miqdarı ümumi ticarətin 60%-ni, ASEAN məkanında 20%-ni təşkil edirsə, İOT məkanında bu rəqəm 5 %-dən də aşağıdır. Halbuki, təşkilatın fəaliyyətində ticarətin inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi təsdiq edilmişdir. Yarımfəsildə regionda mövcud resurslardan tam şəkildə istifadə etmək üçün müvafiq infrastruktur və institutların çatışmazlığı da vurğulanır.

Ölkəmiz bu təşkilata üzv olduqdan sonra onun cari fəaliyyətində aktiv iştirak edə bilməsə də, zirvə toplantılarında prezident səviyyəsində, bir sıra tədbirlərdə isə xarici işlər nazirinin iştirakı ilə təmsil olunur. İlk illərdə təşkilatın cari fəaliyyətində fəal iştirak etməyə mane olan problemlər bir tərəfdən, ölkəmizin üzləşdiyi maliyyə, digər tərəfdən, peşəkar kadr çətinlikləri ilə bağlı olmuşdur. Ölkəmizin təşkilatda hələ də daimi nümayəndəlik səviyyəsində təmsil olunmaması qarşılıqlı əlaqələrin daha da inkişafına mənfi təsir edir, o cümlədən, bu vəziyyət, İOT-in cari fəaliyyəti haqqında operativ məlumatların əldə olunmasını çətinləşdirir.

Gösyərilənlərə baxmayaraq Azərbaycan-İOT əməkdaşlığının perspektivləri genişdir. İOT-in 9-cu zirvə toplantısının sədri olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev məhz bununla bağlı İOT ölkələri ilə əməkdaşlığa Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət və diqqət verildiyini qeyd etmişdi: “Risklərin azaldılması, uğurlu iqtisadi əməkdaşlıq, enerji təhlükəsizliyi - bütün bu məsələlər dünyanın inkişafını təmin edəcəkdir. Biz çox mühüm və çox həssas bölgədə yerləşirik. Bölgədə münaqişələr, təhlükələr, risklər var. Bu şəraitdə, əlbəttə ki, bizim əməkdaşlığımızdan çox şey asılıdır. Mən şübhə etmirəm ki, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı öz üzərinə düşən bu vəzifəni şərəflə yerinə yetirəcək, əməkdaşlığımız daha da möhkəmlənəcək, həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli formatda uğurlu işbirliyimiz bütün bölgəyə çox müsbət təsir göstərəcəkdir”¹.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumi-

¹ “Azərbaycan” qəzeti 2011-ci il, 2 fevral

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 6 may 2006-cı il

ləşdirilmiş, aparılan araşdırmalara yekun vurularaq, əldə olunmuş nəticələr və gələcək perspektivlər müəyyənənmişdir.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş
aşağıdakı elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:**

1. A.N.Abbasbəyli, P.Q.Darabadi, Ə.G.İbrahimov. Konfliktologiya. Dərslilik. Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 292 s.
2. EKO xətt ilə üzv dövlətlər arasında əməkdaşlıq // Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri elmi-analitik və praktiki jurnal, Bakı, 2007, № 2(10), s.358-367
3. A.İbrahimov, K.Osmanova. Iran's nuclear policy and Russia's position / BDU-nun Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsinin İnsan hüquqları haqqında ümumi Bəyannaməsinin qəbul edilməsinin 62-ci ildönümünə həsr edilmiş "İnsan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əməkdaşlıq siyasəti: formalaşması və yeni inkişaf tendensiyaları" mövzusunda 09 dekabr 2010-cu il tarixdə keçirilmiş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2010, s.34-37
4. A.İbrahimov, A.Mammadova. The relationship between Turkey and Iran regarding to gas transportation / BDU-nun Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsinin İnsan hüquqları haqqında ümumi Bəyannaməsinin qəbul edilməsinin 62-ci ildönümünə həsr edilmiş "İnsan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əməkdaşlıq siyasəti: formalaşması və yeni inkişaf tendensiyaları" mövzusunda 09 dekabr 2010-cu il tarixdə keçirilmiş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2010, s.30-34
5. İqtisadi İnkişaf Naminə Regional Əməkdaşlıq Təşkilatının (RSR) yaranmasını şərtləndirən əsas amillər / BDU-nun Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq iqtisadiyyat fakültəsinin Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin 20 illiyinə həsr edilmiş "Müasir beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının milli iqtisadiyyata təsir mexanizmləri" mövzusunda 25-26 oktyabr 2011-ci il tarixdə keçirilmiş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2011, s.30-34
6. İqtisadi İnkişaf Naminə Regional Əməkdaşlıq Təşkilatının üzv dövlətləri arasında iqtisadi, mədəni və siyasi əməkdaşlıq // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, Bakı, 2011, №3, s.211-216
7. Azərbaycan-EKO əməkdaşlığının formalaşması və inkişafının əsasları / BDU-nun Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq iqtisadiyyat fakültə-

sinin 20 illiyinə həsr edilmiş "Qloballaşan cəmiyyətdə beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat elminin aktual problemləri" mövzusunda keçirilmiş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2012, s.37-41

8. İqtisadi İnkişaf Naminə Regional Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olan dövlətlər arasında siyasi əməkdaşlığın genişlənməsi // Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri elmi-analitik və praktiki jurnal, Bakı, 2012, №2(30), s.119-124

9. İnkişaf Naminə Regional Əməkdaşlıq Təşkilatının (İRƏT) yaradılması ətrafında diplomatik-siyasi mübarizə // Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri elmi-analitik və praktiki jurnal, Bakı, 2012, № 3(31), s.119-124

10. Формирование и развитие Организации Экономического Сотрудничества(ОЭС) // Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri elmi-analitik və praktiki jurnal, Bakı, 2013, № 1(33), s.121-16

11. Azərbaycan-EKO əməkdaşlığının formalaşması və inkişafının əsasları // "Strategiya" aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal, Bakı, 2013, № 05(17), s.22-25

12. İqtisadi İnkişaf Naminə Regional Əməkdaşlıq Təşkilatı (RSR) daxilində əməkdaşlıq məsələləri / BDU "Heydər Əliyev-90" Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyi ilə əlaqədar elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2013, s.22-28

13. Дипломатическая и политическая борьба вокруг создания организации за развитие регионального сотрудничества (ОРРС) // "Тилея: научный вестник", выпуск Киев, 2013, 74 (№7), с.385-386

В «Введении» обоснованы актуальность темы и научная важность, установлены цели и задачи исследования, прокомментированы базовый уровень исследования, проблемы и источниковедение, показаны методологические основы исследования, научная новизна и практическая значимость.

В 1-ой главе диссертации, состоящей из 4-ех подглав, под названием «Выход на мировую арену Организации Регионального Сотрудничества в Целях Развития в процессе формирования международных организаций во второй половине 20 века», говорится о формировании международных организаций во второй половине 20 века, об образовании Организации Регионального Сотрудничества в Целях Развития, о культурно-экономических отношениях трех членов организации и политических взаимоотношениях между странами- членами.

Во 2-ой главе диссертации, состоящей из 2-ух подглав, под названием «Формирование и положение в современных международных отношениях Организации Экономического Сотрудничества (ОЭС)», описывается образование ОЭС, эволюция ОЭС, сотрудничество между государствами-членами в рамках ОЭС и проекты, претворяющиеся в жизнь с участием членов ОЭС.

В 3-ей главе, состоящей из 3-ех подглав, под названием «Азербайджан-ОЭСР: основные направления сотрудничества», раскрывается участие Азербайджана в высших органах ОЭС, основаны сотрудничества в рамках ОЭС, проблемы и перспективы. В главе раскрываются возникающие трудности, связанные с членством нашей страны в организации и цели, которые организация намерена осуществить, рассказывается об активности участия представителей Азербайджана в мероприятиях, посвященных расширению торговли, инвестиций и других мероприятий, несущих научный характер, а также об интересных предложениях и рекомендациях, которые они предлагают и перечисляются факторы, препятствующие процессу интеграции на пути ОЭС.

В разделе «Заключение» подводятся итоги об основных положениях исследования, оцениваются полученные результаты и перспективы.

Summary

The relevance of the topic and scientific importance have been substantiated, purposes and objectives have been determined, level of investigation of the problem and the base of origin have been interpreted, methodological base of research, scientific innovation and practical importance have been defined in the introduction.

Formation of international organizations in the second period of XX century, establishment of the organization of Regional Cooperation for Development, economic-cultural relations among the three member countries of RCD and political cooperation among the member states of RCD are interpreted in the first chapter of dissertation, "Establishment of the Organization of Regional Cooperation for Development (RCD) in the process of formation of international organizations in the second period of XX century" which consists of four sub-chapters.

Organizational bases of ECO, evolution of the organization, cooperation among the member countries through the ECO, the importance of the projects realized by the presence of member countries of ECO have been defined in the second chapter of "Formation of the Economic Cooperation Organization (ECO) and its stance in modern international relations" which consists of three sub-chapters.

Presence of Azerbaijan in the supreme bodies of ECO, main directions of cooperation through the ECO, problems and prospects are defined in the third chapter of "Azerbaijan-Economic Cooperation Organization : main directions of cooperation" which consists of three sub-chapters. Challenges that emerged in respect of membership of our country, purposes aimed to realize through the organization are explicated in this chapter, expansion of trade in ECO area and meeting related investment and active presence of representatives of Azerbaijan in other practical events are mentioned, affirmed proposals and recommendations are clarified, factors preventing integration processes in the ECO area are analyzed.

The major provisions of research have been outlined, scientific-theoretical investigations have been recapitulated, obtained results and future prospects have been defined in the conclusion.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
НАУЧНО ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ ПО
ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА**

На правах рукописи

АЛИМУСА ГЮЛЬМУСА оглы ИБРАГИМОВ

**ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
(ОЭС) В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ**

Специальность: 5904.01 – Политические институты и системы

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации представленной на соискание ученой степени
доктора философии по политическим наукам**

БАКУ – 2014